



Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

11(5) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 22.06.2024

Kabul tarihi | Accepted: 23.09.2024

Yayın tarihi | Published: 25.10.2024

Dəmir Süleymanov

<https://orcid.org/0009-0000-5711-6088>

PhD, Baku State University, Faculty of Philology, Azerbaijan, nigush2003@yahoo.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Süleymanov, D. (2024). Ərəb Dilində Daxili Cəm Formaları. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (5), 3596-3616.

## Ərəb Dilində Daxili Cəm Formaları

### Xülasə

Sınıq cəm formalarının az və böyük miqdar cəm, habelə sonsuzluğu ifadə edən cəm formaları kimi rəngarəng növlərə bölünməsi barədə bir qrup ərəb dilçiləri yazmışlar. Onlar, nəinki sınıq cəmin quruluşunu müəyyən etmiş, onların formalarını da taparaq tək halda olan isimlərdən əmələ gələn cəm hal qruplarına bölmüş və bütün bunları üç qrupda cəmləşdirmişlər. Digər qrup sabiq Sovet və ərəb dilçiləri sınıq cəm formalarını üç və beş hərflə formalara bölmüş və ya da belə bir bölümün yalnız adlarını qeyd etmişlər. Ümumən, dilçilər bu müxtəlifliklər barədə fərqli fikirlər irəli sürürlər və bildirirlər ki tədqiqat işimizdə sınıq cəm formaları qeyd olunmuş üç bölgü üzrə deyil, müəyyən ardıcılıq əsasında sadədən mürəkkəbə doğru qruplaşdırılaraq izah olunmuşdur.

**Açar sözlər:** Klassik Dilçilik, Qrammatika, Cəm, Say, Ərəb Dilçiliyi, Kök Samitlər

## Internal plural forms in Arabic

### Abstract

A group of Arabic linguists wrote about the division of the broken plurals into various types, such as small and large quantitative plurals, as well as infinite plurals. They not only determined the structure of the broken plurals, but also found their forms and divided them into plural groups of singular nouns and summarised them into three groups. Another group of former Soviet and Arabic linguists divided the broken plural forms into three- and five-letter forms, or mentioned only the names of such a division. In general, linguists have different opinions about these differences and state that in our research, the

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>



corrupted plural forms are explained not according to the three mentioned divisions, but in a certain order, grouped from simple to complex.

**Keywords:** Classical Linguistics, Grammar, Plural, Number, Arabic Linguistics, Root Consonants

## Giriş

Əksər dilçilər müxtəlif daxili (sınıq) cəm formalarını üç növə bölürlər: a) üçdən ona qədər əşyaları bildirən saylar, yəni جمع الفلة (cəm`u-l-qılləti)-azlıq bildirən cəmi; b) Ondən sonsuzluğa qədər miqdarı bildirən və çoxluq bildirən cəm adlandırılan جمع الكثرة (cəm`u-l-kəcrati). (Bəzən bu növü üçdən sonsuzluğa qədər cəmi ifadə edən forma da adlandırırlar). c) منتهى الجموع (muntəha-l-cumu`i)-daxili (sınıq) cəmin son növüdür və sonsuzluğu ehtiva edir.

Sınıq cəm formalarının azlıq və çoxluq bildirən cəmlərə bölünməsi dilçilər tərəfindən belə izah edilir:

“... çoxluğu ifadə edən saylar “birdən” çox olan əşya və predmetləri bildirdiyindən onların hamısı eyni şəkil və formada və bölünməz ola bilməz. Ona görə də, bu sayların tərkibində, say vasitəsilə miqdarın dəqiq ifadəsinin qeyri-mümkünlüyü səbəbindən kobud şəkildə olsa da kiçik və böyük miqdarda cəm formalarına bölünmə meydana gəldi və kiçik miqdarda cəmi ifadə etmək üçün xüsusi formalar yarandı” (Grande, 1963, s.70).

Məhz bu səbəbdən də جمع الفلة və جمع الكثرة meydana gəlmiş oldu. Başqa sözlə desək, az miqdar cəmin özünün başlanğıcı və sonu vardır, çoxlu miqdar cəm sayının isə başlanğıcı olsa da, sonu yoxdur. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, hər iki cins isimlərin xarici cəm formaları az miqdarda cəmi tərkibinə daxil edilir (Humaydi, 1312).

## 1. Üç Kök Samitindən İbarət Olan Cəm Formaları

1) فَعْلٌ (fə`lun). Nisbətən az işlədilən cəm formasıdır. فاعِلٌ (fa`ilun) tipli sözlərdən cəm halı əksər hallarda فَعْلٌ (fə`alun), فُعْلٌ (fu`alun), فُعَالٌ (fu`alun), فَعُولٌ (fu`ulun), فَعْلَةٌ (fə`aləton), فُعْلَةٌ (fu`aləton), فِعَالَةٌ (fi`aləton) formaları üzrə düzəlsə də, nadir hallarda فَعْلٌ (fə`lun) forması ilə cəmlənirlər: رَكِبٌ - رَاكِبٌ; صَحِبٌ - صَاحِبٌ.

فَعْلٌ (fə`lun) formalı cəm hal haqqında tədqiqat əsərlərində ötəri məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Məsələn, ibn Sərrac yalnız belə bir cəm formasının mövcudluğunu qeyd etsə də, onu müvafiq illüstrativ misallarla təsbit etmir (el-Hadîsî, 1966, s. 293).

2) فُعْلٌ (fu`lun). Məlumdur ki, bu forma ilə əsasən rəng və fiziki nöqsan bildirən sifətlərin sınıq cəmi düzəlidir. فُعْلٌ forması ilə yalnız sifətlərin cəminin düzəlməsini həm klassik dövr ərəb qrammatikləri, həm də müasir dilçilər qeyd etmişlər (Grande, 1963; Grande, 1950). Lakin, Xədicə əl-Hədîsi bu formanı sifətlərə aid etsə də, təkdə olan başqa formaların da فَعْلٌ forması ilə cəmlənmə imkanları olduğunu bildirir. Buraya ikinci kök hərfi zəif hərf olan sözlər: a) فَعَالٌ



Eyni tipli خَيْمَةٌ sözünün cəmi خَيْمٌ - dur. Bununla yanaşı خَيْمٌ cəm forması da mövcuddur. Bu qəbildən olan, tək "فَعْلَةٌ" formalı sözlər az işlədilsə də, onlar da فَعَلَ forması üzrə cəmlənilirlər: قَامَةٌ - قَامٌ. (el-Hadîsî, 1966, s. 300). قَامَةٌ sözünün قَامَاتٌ forması da mövcuddur.

5) فَعْلٌ (fə`alun). Bu cəm forması haqda yalnız ərəb dilçi alimi Məhəmməd ibn Sərrac məlumat versə də, buna heç bir əyani misal göstərmir (el-Hadîsî, 1966, s. 300) lakin lüğət kitablarında çoxsaylı uyğun misallar tapmaq mümkündür. Belə ki, tək halda فَاعِلٌ, فَعْلَةٌ və فَعْلَةٌ formalılarında olan sözlər məhz bu forma ilə cəmlənilirlər: خَايِمٌ → خَادِمٌ; حَلَقَةٌ → حَلَقٌ; بَكَرَةٌ → بَكَرٌ. Bəzi sabiq Sovet ərəbşünaslarının tədqiqatlarında bu forma öləri olaraq qeyd olunur (Attaya, 1900, s. 61).

6) فُعْلٌ (fu`ulun). Daha çox işlədilən cəm formasıdır. Bu forma ilə ikinci kök hərfindən sonra uzun a, i, və u sailləri olan isimlər, bəzən də sifətlər cəmlənilirlər.

Tərkibində naqis və zəif hərf olmayan, tək hal isimlərindən: a) فِإْلٌ (fi`alun) formasında olanlardan فَعْلٌ forması ilə cəm: حُمُرٌ - حُمَرٌ; كُتُبٌ - كُتَبٌ; b) فَعَالٌ formalılardan: قُدَانٌ - قُدَانٌ; قُدَالٌ - قُدَالٌ; c) فَعْلٌ vəznində olan sözlərdən: طَرِيقٌ - طَرِيقٌ; d) فَعْلَةٌ formalılarından: مَدِينَةٌ - مَدِينَةٌ; صُحُفٌ - صُحُفٌ; e) فُعْلٌ formalı isim və sifətlərdən: رَسُولٌ - رَسُولٌ; عَجُزٌ - عَجُزٌ; صَبُورٌ - صَبُورٌ; عُمُدٌ - عُمُدٌ.

Bəzən فَعْلٌ və فُعْلٌ formalı sözlərdən də فُعْلٌ formalı cəmlər düzələ bilir (Grande, 1963): فُعْلٌ - فَعْلٌ. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, رَهْنٌ, سَقْفٌ və habelə سِنْرٌ sözləri فُعْلٌ formasında cəmlənir, onların cəm forması فُعْلٌ vəznində olur: رَهْنٌ - رُهُونٌ; سِنْرٌ - سِنْرٌ; سِنْرٌ isə سِنَارٌ sözlərinin cəmidir. Beləliklə, yuxarıda qeyd olunmuş və tərkibində uzun saillər olmayan sözlər əsasən فُعْلٌ forması üzrə cəmlənilirlər.

Ümumən, tərkibində heç bir əlavə hərf olmayan üçköklü sözlərin, nadir halda da olsa aşağıdakı cəm formaları olur:

- 7) فَعْلٌ;
- 8) فُعْلٌ; 9) فَعْلٌ;
- 10) فَعْلٌ;
- 11) فُعْلٌ;

12) فُعْلٌ. Bir sıra tədqiqat işlərində bu formalar barədə məlumatlar verilir. Məsələn, İbn Sərrac bu formaların mövcudluğunu qeyd etsə də, onlara aid heç bir təsbitedici misal gətirmir. Bunlardan əlavə, فَعْلٌ forması ilə فَعْلَةٌ tipli sözlər cəmlənilirlər: مَعِدَةٌ - مَعِدٌ; نَقْمٌ - نَقْمَةٌ. Xədicə əl-Hədisi isə qeyd edir ki, bəzi alimlərin rəyincə فَعْلَةٌ tipli isimlər فَعْلٌ deyil, فَعْلٌ forması ilə cəmlənilirlər. Buna görə də مَعِدَةٌ sözünün cəmi مَعِدٌ olmalıdır. نَقْمَةٌ sözünün cəmi də نَقْمٌ deyil, نَقْمٌ olur. Prinsip etibarilə Sibəveyhi qeyd edir ki, əgər كَلِمَةٌ sözünün də cəmi كَلِمٌ olmalıdır. Bu hal نَقْمَةٌ sözünə də şamil edilə bilər (نَقْمٌ) (Sibaveyh, 1317).



عَدَالٌ → فَعَالٌ d); غَضَنَةٌ → غُضِنٌ → فُعَلٌ c); جَيْرَةٌ → جَوَارٌ → جَارٌ / إِخْوَةٌ → أَخَوٌ → أَخٌ / فَعَلٌ b); ثَبِيرَةٌ → غَدَلَةٌ → صَبِيَّةٌ → صَبِيٍّ / صَبِيٍّ / عَلِيَّةٌ → عَلِيٌّ → عَلِيٌّ جَلَّةٌ → جَلِيلٌ → فَعِيلٌ e); غَدَلَةٌ → غَدَلَةٌ.

17) فَعْلَةٌ. Ərəb dilçiliyinə aid tədqiqat işlərində فَعْلَةٌ formalı cəmin olması barədə məlumatlar yoxdur. Sibəveyhi, isimlərin və sifətlərin cəm formalarını qruplaşdırarkən qeyd edir ki, فَعْلٌ tipli üç kök samiti olan sözlərdən فَعَلٌ və فَعِلٌ forması ilə düzələn cəmlər nisbətən azlıq təşkil edir. فَعْلٌ formalı sözlər أفعالٌ vəznini üzrə cəmlənsə də: عَجَزٌ → أَعْجَازٌ; رَجُلٌ → أَرْجَالٌ, onların فَعَالٌ formalı cəmi də mövcuddur: فَعَالٌ → رَجُلٌ → رَجَالٌ. Bundan başqa bəzən danışıq dilində أَرْجَالٌ cəm forması əvəzinə (فَعْلَةٌ) رَجَلَةٌ cəmi də işlədilir: ثلاثة رَجَلَةٌ (Sebiveyh, 1317, s. 179).

Xədicə əl-Hədisi Sibəveyhinin bu fikrini tərəddüdsüz qəbul etmişdir (el-Hadîsî, 1966, s. 319). Lakin, qeyd olunmalıdır ki, فَعْلَةٌ cəm forması yalnız danışıq dilində və kiçik bir qrup sözlərdə özünü göstərir. Bir vaxtlar bəlkə də məhsuldar cəm forması olmuş فَعْلَةٌ arxaikləşmiş və buna görə də müasir ərəb dilində nadir hallarda işlədilir.

18) فَعْلَى. Bu forma daha çox sifətlərin və azacıq da olsa substantivləşmiş isimlərin cəmini ifadə etmək üçün işlədilir. Ad qruplu sözlərin tək haldakı müxtəlif formalarından فَعْلَى tipli cəm əmələ gətirmək olur:

- جَرْحَى → جَرِيحٌ; قَتْلَى → قَتِيلٌ → فَعِيلٌ =
- مَوْتَى → مَيُوتٌ → مَيِّتٌ = فَعِيلٌ;
- هَلَكَى → هَالِكٌ = فَاعِلٌ
- جَرَبَى → أَجْرَبٌ = أَفْعَلٌ
- زَمْنَى → زَمَنٌ = فَعِلٌ
- كَسَلَى → كَسْلَانٌ = فَعْلَانٌ və s.

19) فُعْلَاءٌ. Yuxarıdakı forma kimi فُعْلَاءٌ cəm forması ilə əsasən sifətlər, az da olsa substantivləşmiş ad qruplu sözlər cəmlənirlər və daha çox, təkdə فَاعِلٌ və فَعِلٌ vəznində olan, bilavasitə insanlara aid olan keyfiyyət və əlamətləri ifadə edən sözlər bu cəm formasını qəbul edirlər. وَكَيْلٌ → وَكَلَاءٌ; شَاعِرٌ → شَاعِرَاءٌ; بَخِيلٌ → بَخَلَاءٌ; عَالِمٌ → عُلَمَاءٌ və s.. Burada əsas şərt فَاعِلٌ və فَعِلٌ formalı sözlərin ikinci və üçüncü kök hərfələrinin salim olması və tərkibində muddaaf hərfələrin olmamasıdır. Əks halda bu qəbil sözlər فُعْلَاءٌ deyil, فُعْلَاءٌ vəznini üzrə cəmlənərlər; وَلِيٌّ → وَلِيٌّ → أَوْلِيَاءٌ - شَدِيدٌ; أَوْلِيَاءٌ.

Bəzi hallarda isə istisna olaraq digər vəznlərdə olan sözlər də فُعْلَاءٌ forması üzrə cəmlənə bilirlər: a) فَعِيلَةٌ = خَلِيفَةٌ → خُلَفَاءٌ; b) فَعَالٌ = جَبَانٌ → جُبْنَاءٌ; c) فَعَالٌ = شُجَاعٌ → شُجَعَاءٌ; d) رَسُولٌ = رُسُلَاءٌ.

3. Tərkibində ikinci kök hərfindən sonra  $\text{ا}^-$  (ə),  $\text{ي}$  (i) və  $\text{و}$  (u) uzun saitləri olan sözlərin üçköklü cəm formaları.

20) **فِعَالٌ**. Geniş yayılmış cəm formasıdır. Belə ki, bu forma ilə tək halda olan çoxsaylı vəznli sözlər cəmlənirlər:

a)  $\text{فِرَاحٌ} \rightarrow \text{فَرَّحٌ}$ ;  $\text{كِلَابٌ} \rightarrow \text{كَلَّبٌ} = \text{فَعَلٌ}$ .

Bu vəzndən olan, ikinci və üçüncü kök hərfləri zəif olan sözlər:  $\text{سَيَاطٌ} \rightarrow \text{سَوَّطٌ}$ ;  $\text{تَيَابٌ} \rightarrow \text{تَوَّبٌ}$ ;  $\text{ظَبَاءٌ} \rightarrow \text{ظَبِيٌّ}$ ;  $\text{دَلَاءٌ} \rightarrow \text{دَلُوٌّ}$ .

Bəzi mütəxəssislərin fikrincə **فَعَلٌ** tipli, I- və ya II- kök hərfləri zəif  $\text{ي}$  hərfi olan sözlər də **فِعَالٌ** forması üzrə cəmlənə bilər:  $\text{ضَيَّفٌ} \rightarrow \text{ضَيَّافٌ}$ ;  $\text{يَعْرٌ} \rightarrow \text{يِعَارٌ}$ . (Jamal al-Din, 1337, s. 166). Lakin, əslində ikinci kök hərfi  $\text{واو}$  (vav) olan sözlər **فِعَالٌ** forması üzrə cəmlənir, ikinci kök samiti  $\text{ي}$  (ya) olan sözlərin cəmi isə **فُعُولٌ** vəznində olur:  $\text{شُدِيحٌ} \rightarrow \text{شُدِيوْحٌ}$ ;  $\text{ضَيَّفٌ} \rightarrow \text{ضَيُوفٌ}$ . Bu onunla izah olunur ki, əgər sözün ikinci kök samiti ( $\text{واو}$ ) olarsa və ondan **فُعُولٌ** vəznini üzrə cəm düzəlsə, onun tələffüzü çətinlik törədir. Belə ki,  $\text{ثَووبٌ}$  sözündən **فُعُولٌ** forması ilə əmələ gələn  $\text{ثَوُوبٌ}$  sözünün tələffüzü çətindir.

Burada bir məqam da qeyd olunmalıdır ki, **فُعُولٌ** vəznini üzrə cəmlənən sözlərin **فِعَالٌ** forması üzrə cəmlənməsi mümkün deyildir (Aleanbari, 1957, s. 351). Yeri gəlmişkən **فُعُولٌ** və **فِعَالٌ** tipli sözlərdən cəm əmələ gətirilməsi qaydalarında bəzi oxşarlıqlar var. Bu iki forma üzrə isimlərlə yanaşı tək halda sifətlər də cəmlənə bilirlər ki, bu da iki forma arasında müşahidə olunan qarışıqlığa səbəb olur. İkinci kök samiti müdaaf hərf olan sözlər də bu forma ilə cəmlənə bilər:  $\text{شَكٌّ} \rightarrow \text{شَكَاكٌ} \rightarrow \text{شَكَاكٌ}$ ;  $\text{صَكٌّ} \rightarrow \text{صَكَاكٌ} \rightarrow \text{صَكَاكٌ}$ . Bundan əlavə bu forma ilə tək də b) **فَعَلٌ** vəznində olan, tərkibində müdaaf hərf olmayan və III kök samiti salim hərf olan, habelə bu formada olub ikinci kök samiti zəif hərflərdən biri olan sözlər də cəmlənirlər:  $\text{جَمَلٌ} \rightarrow \text{جَمَالٌ}$ ;  $\text{دَارٌ} \rightarrow \text{دِيَارٌ}$ .

c) **فِعَلٌ** vəznli, III kök əsasən II- kök samiti, bəzən də III- kök samiti zəif naqis hərflərdən biri olan sözlər:  $\text{نَبَبٌ} \rightarrow \text{نَبَابٌ}$ ;  $\text{رِيحٌ} \rightarrow \text{رِيَاحٌ}$ ;  $\text{نَحِيٌّ} \rightarrow \text{نَحَاءٌ}$ ;  $\text{جِرْوٌ} \rightarrow \text{جِرَاءٌ}$ . Bu vəzndən olan düzgün və müdaaf köklü sözlər:  $\text{زِقٌّ} \rightarrow \text{زِقَاحٌ}$ ;  $\text{قِدْحٌ} \rightarrow \text{قِدْحَاحٌ}$ .

d) **فُعُولٌ** Vəznində hər üç kök samiti salim hərf olan sözlər:  $\text{رُمَحٌ} \rightarrow \text{رِمَاحٌ}$ ;  $\text{جُمْدٌ} \rightarrow \text{جِمَادٌ}$ ; müdaaf tərkibli sözlər:  $\text{عُشٌّ} \rightarrow \text{عُشَاشٌ}$ ;  $\text{خُفٌّ} \rightarrow \text{خِفَافٌ}$ . **فُعُولٌ** formalı, ikinci kök hərfi ( $\text{واو}$ ) olan sözlərdən cəm **فِعَالٌ** deyil, **فِعَالٌ** forması ilə düzəlir:  $\text{حُوتٌ} \rightarrow \text{حِيثَانٌ}$ ;  $\text{كُوزٌ} \rightarrow \text{كِيْرَانٌ}$ .

e) **فَعَلٌ** və **فِعَلٌ** tipli sözlər:  $\text{رُبَعٌ} \rightarrow \text{رِبَاعٌ}$ ;  $\text{حُمْدٌ} \rightarrow \text{جِمَادٌ}$ . d) **فَعَلٌ** tipli salim kök hərfləri olan sözlər:  $\text{كِرَامٌ} \rightarrow \text{كِرَامٌ}$ ;  $\text{رَجَالٌ} \rightarrow \text{رَجَالٌ}$ .

(Düzdür, **فَعَلٌ** tipli sözlərin cəmi əsasən **أَفْعَالٌ** formasında olur).

Ərəb qrammatikasında “tək bir şeyi” ifadə etmək üçün istifadə olunan formalardan biri də sözün sonuna “ $\text{ة}$ ” (tə-mərbutə) artırılmasıdır ki, bununla da toplu isimlərdən təklik bildirən

söz əmələ gəlir və f) فُعَلَةٌ, فَعْلَةٌ, فُعَلَةٌ, فَعْلَةٌ, فُعَلَةٌ formalarını alır ki, bunlar da فِعَالٌ forması ilə cəmlənirlər: بَقْرَةٌ → بَقَارٌ → تَمْرَةٌ → تَمَارٌ → طَلْحَةٌ → طِلَاحٌ → لِقْحَةٌ → لِقَاحٌ → جُفْرَةٌ → جِفَارٌ → رُبْعَةٌ → رَبَاعٌ. Sifətlər və substantivləşmiş isimlərin müxtəlif ölçülərdə olan formaları aşağıdakı üsullarla cəmlənə bilər:

- a) نِدَامٌ → نَدْمَانَةٌ → نَدْمَانٌ → عِطَاشٌ → عَطْشَانَةٌ → عَطْشَانٌ → فُعْلَانٌ = فُعْلَانٌ;  
b) خِمَاصٌ → خُمَصَانَةٌ = فُعْلَانَةٌ → خُمَصَانٌ → خِمَاصٌ və bu vəznin qadın cinsi = c) فُعْلَانَةٌ = فُعْلَانٌ;  
d) عَجَالٌ → عَجَلَى; فُعْلَانٌ tipli sifətlər: ضَيْعَانٌ → ضَيْعَانٌ; سِرْحَانٌ → سِرْحَانٌ tipli isimlər: عَشْرَاءٌ → عَشْرَاءٌ; f) فُعْلَانٌ tipli sifətlər: ظَرِيفٌ → ظَرِيفٌ və “tə-u-t-tə-nis” artırmaqla düzələn sözlər: h) فَاعِلَةٌ = فَاعِلَةٌ → ضَيْبِحَةٌ → ضَيْبِحَةٌ; i) فَعَالَةٌ vəznində olan sözlər: دَجَاجَةٌ → دَجَاجٌ; q) tək halda فِعَالٌ vəznində olan sözlərdən də فِعَالٌ formasında cəm düzələ bilər: هِجَانٌ → هِجَانٌ → نَاقَةٌ هِجَانٌ → نُوْقٌ هِجَانٌ; j) فَاعِلٌ və فَاعِلَةٌ tipli sözlər: قَائِمٌ → قَائِمَةٌ və قَائِمٌ.

فَاعِلٌ tipli sözlərin فِعَالٌ vəznində cəmlənə bilməsinin əsas şərti III kök samitinin salim hərf olmasıdır. (Bəzən isə salim hərf olmaya da bilər):

- a) غَارٌ → غِرَاءٌ → سَارٌ → سِرَاءٌ; b) طَيِّبٌ = فِعِيلٌ → طَيِّبٌ → جَيِّدٌ → جَيِّدٌ; c) بَطْحَاءٌ = فُعْلَاءٌ → بَطْحَاءٌ; d) = فُعْلَاءٌ → بَطْحَاءٌ; e) أَنْتَى فُعْلَى → أَنْتَى فُعْلَى; f) قُلُوصٌ = فُعُولٌ → قُلُوصٌ → قُلُوصٌ; (Jamal al-Din, 1337).

فِعَالٌ forması ilə cəm iki kök samitli sözlərdən, habelə sonunda “ə” (tə-mərbutə) olan iki kök samitli sözlərdən də düzəlir: دَمٌ → دِمَاءٌ → أَمَةٌ → إِمَاءٌ → شَفَةٌ → شِفَاءٌ → شِبَاءٌ → شِبَاءَةٌ;

21) فَعَالَةٌ. (“tə mərbutə” qəbul etmiş فِعَالٌ formalı sözlər).

22) فَعَالَةٌ. Bu formalar da (فِعَالٌ) vəznli sözlər kimi tək müxtəlif vəznə olan sözlərdən düzəlir: صِحَابَةٌ → صَاحِبٌ; جَمَالَةٌ → جَمَلٌ; فِحَالَةٌ → فِحْلٌ;

23) فُعَالٌ. Nisbətən az işlədilən cəm formasıdır, buna görə də ərəb dilçiliyində bu forma ilə bağlı çox nadir məlumatlar mövcuddur. Brockelman bu formanın yalnız adını qeyd edir və heç bir əlavə məlumat vermir.

Xədicə əl-Hədisi isə Sibəveyhiyə istinad edərək bu barədə nisbətən ətraflı məlumat verir, bu cəm formasını إِسْمُ الْجَمْعِ adlandırır (Brockelmann, 1960, s. 94; el-Hadîsî, 1966, s. 321).

فُعَالٌ forması ilə tək halda müxtəlif vəznlərdə olan sözlər cəmlənə bilər:

- a) نُفَاسٌ → نُفَسَاءٌ = فُعْلَاءٌ  
b) رُبَابٌ → رُبَى = فُعْلَى  
c) تِنَاءٌ → تِنَى; رُجَالٌ → رَجُلٌ; ظَوَارٌ → ظَنُرٌ = فِعَالٌ  
d) عُرَاقٌ → عُرُقٌ = فُعَالٌ  
e) فِرَارٌ → فَرِيرٌ = فُعِيلٌ

24) فَعَالَةٌ forması فِعَالٌ cəm vəzninin sonuna tə-mərbutə (ə) artırılması ilə düzəlir: جَمَلٌ → جَمَالَةٌ.

25) فُعُولٌ. Daha çox istifadə olunan və geniş yayılmış formadır. Məhz bu forma ilə tək halda müxtəlif vəznlərdə olan isimlər cəmlənirlər:





فَعَالٌ forması ilə فَاعِلٌ vəznində olan, kişi cinsini bildirən və III – kök samiti salim hərf olan sözlər cəmlənirlər: حَاكِمٌ → حُكَّامٌ; كَاتِبٌ → كُتَّابٌ; “Eyni hal ikinci kök samiti əlif” olan sözlərdə də baş verir: عَاَزٌ → عَزَّاءٌ / عَزَّاءٌ / عَزَّاءٌ; قَائِمٌ → قَوَّامٌ.

### 3. Üç köklü əsasdan ibarət və “ان” sonluğu ilə bitən sözlərin cəm formaları

30) فُعْلَانٌ. Bu forma ilə təkdə müxtəlif vəznərdə olan sözlər cəmlənirlər: a) فَعْلٌ = حَرْبٌ → حَرْبَانٌ → بَرْقٌ, خِرْبَانٌ → بَرْقَانٌ. Eyni forma üzrə ikinci və üçüncü, bəzən də birinci kök hərfəri zəif hərfərdən biri olan sözlər də cəmlənə bilər: وَرَلٌ → وَرَلَانٌ, دَارٌ → دِيرَانٌ, نَارٌ → نِيرَانٌ (əslində وَرَلَانٌ və نِيرَانٌ olmalı idi).

b) فَعْلٌ = حَجَلٌ → حَجَلَانٌ; عَبْدٌ → عَبْدَانٌ.

فُعْلٌ formasında olub birinci və ya ikinci kök hərfi həmzə və ya da zəif hərfərdən biri olan sözlər də cəmlənirlər: رَأَلٌ → رَأَلَانٌ, وَجَدٌ → وَجَدَانٌ, نُورٌ → نُورَانٌ, شَيْخٌ → شَيْخَانٌ, تَاجٌ → تَاجَانٌ, شَيْخَانٌ → شَيْخَانٌ, تَاجٌ → تَاجَانٌ.

c) كُوزٌ, عِيدَانٌ → عُوْدٌ, حِيَتَانٌ → حُوتٌ. İkinci kök hərfi و (vav) olan sözlər: كُوزٌ → كُوزَانٌ (əslində كُوزَانٌ, عُوزَانٌ və كُوزَانٌ olmalı idi). Buraya bəzi müdaaf tərkibli sözlər də aid edilir: كِيرَانٌ (əslində كُوزَانٌ, عُوزَانٌ və كُوزَانٌ olmalı idi). Buraya bəzi müdaaf tərkibli sözlər də aid edilir: حُشٌّ → حُشَّانٌ. d) فَعْلٌ = صِرْدٌ → صِرْدَانٌ, نُغْرٌ → نُغْرَانٌ; e) فُعْلٌ formasında olub, ikinci və ya üçüncü kök hərfi həmzə və ya da zəif hərf olan sözlər: رِنْدٌ → رِنْدَانٌ, صِنُوٌ → صِنُوَانٌ, خَيْطٌ → خَيْطَانٌ.

فُعْلَانٌ forması ilə aşağıda qeyd olunmuş vəznərdə olan bir sıra başqa sözlər də cəmlənirlər: a) فُعْلَانٌ = غُلَامٌ → غُلَامَانٌ, غَرَابٌ, غُلْمَانٌ → غَرَابَانٌ; b) qoşalaşmış samiti olan sözlər; c) تَرْكِيبِندə zəif hərfərdən biri olan sözlər: حُورٌ → حُورَانٌ; d) həmzəli sözlər: صُؤَابٌ → صُؤَابَانٌ; e) ظَلْمَانٌ → ظَلِيمٌ = فَعِيلٌ; صِيرَانٌ → صِيرَانٌ = صِيرَانٌ; f) فُعْلَانٌ = غَزَالٌ → غَزَالَانٌ; g) فُعُولٌ = حَايِرٌ, حَيْطَانٌ → حَايِطٌ. Kök hərfərlərdən üçüncüsü zəif olan (naqis) sözlər: صَبِيٌّ → صَبِيْبٌ / صَبِيْبِيٌّ / صَبِيْبِيٌّ; qoşa samitli sözlər: حَزِيْرٌ → حَزِيْرَانٌ; حَايِرٌ, حَيْطَانٌ → حَايِطٌ. İkinci kök hərfi əsasən zəif olan sözlər: خِرْفَانٌ → خِرْفَانٌ; حَيْرَانٌ → حَيْرَانٌ; e) جِنَانٌ → جِنَانٌ / جَانِنٌ / جَانِنٌ, نِسْوَانٌ → نِسْوَةٌ = فِعْلَةٌ; حَيْرَانٌ → حَيْرَانٌ.

31) فُعْلَانٌ. Bu forma ilə a) فَعْلٌ, فَعْلٌ vəznələrində olan sözlər cəmlənirlər: بَطْنٌ → بَطْنَانٌ, ظَهْرٌ, بَطْنَانٌ → بَطْنَانٌ, بَلْدٌ, جُمَّلَانٌ → جُمَّلَانٌ, ظَهْرَانٌ.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu forma üzrə əsasən salim tərkibli sözlər cəmlənirlər. (وَعْدٌ → وَعْدَانٌ - istisna təşkil edir).

b) فَعْلٌ formalı sözlər: شِفْدَانٌ → شِفْدَانٌ; Buraya eyni formada olub, ikinci kök hərfi həmzə və ya üçüncü kök samiti zəif olan sözlər də aiddir: ذُنْبٌ → ذُنْبَانٌ, صِنُوٌ → صِنُوَانٌ, قَوْسٌ → قَوْسَانٌ; qoşa tərkibli sözlər: زِقٌّ → زِقَّانٌ; d) فَعْلٌ formasında müdaaf sözlər: حُشٌّ → حُشَّانٌ; e) فَعِيلٌ vəznində olan sözlər: ظَلْمَانٌ → ظَلِيمٌ, فُعْلَانٌ formalı sözlər: كُتِّيبَانٌ → كُتِّيبَانٌ. Eyni vəznərdə olub üçüncü kök hərfi zəif hərf olan sözlər: سَرِيَانٌ → سَرِيَانٌ; f) فُعْلَانٌ formalı sözlər: حُورَانٌ → حُورَانٌ, شُجَاعٌ → شُجَاعَانٌ, bu sıraya qoşalaşmış köklü sözlər də aiddir. رُقَاقٌ

→ فَالِقٌ, حُجْرَانٌ → حَاجِرٌ: فَاعِلٌ formalı düzgün tərkibli və bəzən də müdaaf tərkibli sözlər: رُقَانٌ (g); رُقَانٌ → سُلَانٌ / سَالٌ / سَالٌ / سَالٌ.

Eyni formalı, lakin kök hərflərindən birinin (I, II, və ya III) zəif hərf olduğu sözlər: وَاجِدٌ → رُعَيَانٌ; رَاعٍ, حُورَانٌ → حَائِرٌ, وَخِدَانٌ → جُدْرَانٌ. z) rəng və fiziki nöqsan bildiren فُعَلٌ formalı sözlər də nadir hallarda فُعَلَانٌ - vəzni üzrə cəmlənə bilirlər.

#### 4. Əvvəlcə Əlavə Olunmuş Həməzəsi Olan Cəm Hal Formaları (İ)

Bu qrupa aşağıdakı cəm formaları daxildir: أَفْعَالٌ, أَفْعَالٌ, أَفْعَالٌ.

Bunlardan ikisi = أَفْعَالٌ və أَفْعَالٌ ikinci dəfə cəm forması qəbul edə bilir və أَفْعَالٌ → أَفَاعِلٌ, أَفْعَالٌ isə أَفَاعِلٌ formalarında cəmlənirlər. Bu barədə əlavə məlumat veriləcəkdir.

32) أَفْعَالٌ. a) Bu forma üzrə hər üç kök hərfi salim olan və ya zəif, ya da müdaaf tərkibi olan sözlər cəmlənirlər: فَعَلٌ: كَلْبٌ → أَكْلَبٌ → نَفْسٌ → أَنْفَسٌ → صَكٌّ → أَصَكٌّ → وَجَةٌ → أَوْجَةٌ → دَلْوٌ → أَذْلٌ / أَذْلُوٌ / أَذْلُوٌ. ظَبِيٌّ / أَظْبِيٌّ → أَظْبِيٌّ.

Bu qaydaya iki kök hərfi qalmış, lakin tə-mərbutəsi (ة) olmayan sözlər də tabedir: يَدٌ → أُيْدٍ. Burada bir neçə istisnayı göstərmək lazımdır. Belə ki, فَعْلٌ tipli, birinci kök hərfi “əlif” və ya “vav” olan sözlər: أَلْفٌ (أَوْجَةٌ, أَلْفٌ, أَوْهَمٌ) vəzni üzrə deyil (أَوْجَةٌ, أَلْفٌ, أَوْهَمٌ) formasında cəmlənirlər: أَلْفٌ, أَوْجَةٌ, أَوْهَمٌ.

b) أَفْعَالٌ və عَوْدٌ sözlərindən nadir hallarda أَتَوَّبٌ və أَعَوَّدٌ kimi cəm düzəlir. Çünki, onların cəmi أَفْعَالٌ vəzni üzrə düzəlir, belə ki, birinci hərfinin dammə ilə tələffüzü çətinlik törətdiyindən bu sözlərin cəmi: أَتَوَّبٌ və أَعَوَّدٌ olur.

Beləliklə, tək halda فَعْلٌ formasında olub I – ya da II-kök hərfi əsasən vav (و) bəzən isə yə (ي) olan sözlər أَفْعَالٌ deyil أَفْعَالٌ vəzni üzrə cəmlənirlər:

c) أَذْوَبٌ → ذَنْبٌ, أَرْجُلٌ → رَجُلٌ: فِعْلٌ: e) أَكْمٌ → أَكْمَةٌ, أَنْوُقٌ → نَاقَةٌ: فِعْلَةٌ; d) أَضْلُجٌ → ضِلْجٌ: فِعْلٌ.

İdentik (eyni mənalı) formada olan və tə-mərbutə (ة) ilə bitən sözlər (فِعْلَةٌ) də أَفْعَالٌ vəzni üzrə cəmlənirlər: نِعْمَةٌ → أَنْعَمٌ / شِدَّةٌ / شِدَّةٌ → أَشَدُّ / أَشَدُّ. Lakin, Sibəveyhi qeyd edir ki, bu formaya çox nadir hallarda təsadüf olunur (Sebiveyh, 1317, s. 182-183) a) فَعْلٌ → أَفْقَلٌ; b) زَمَنْ → فَعْلٌ; c) نَابٌ, أَسْوَقٌ → سَاقٌ, أَعْصَى → عَصَى. Eyni tiptən olan və tərkibində zəif hərflər olan sözlər: نَابٌ, أَسْوَقٌ → سَاقٌ, أَعْصَى → عَصَى. أَزْمُنٌ → أَنْيْبٌ.

Bu forma üzrə qadın cinsinin qrammatik əlamətlərindən biri olan tə-mərbutəsi (ة) olmayan, lakin qadın cinsli isim sayılan və son hərfindən öncə uzun sait gələn sözlər də cəmlənirlər: a) فَعِيلٌ = يَمِينٌ → أَيْمَانٌ; b) فِعَالٌ = ذِرَاعٌ → أَذْرُعٌ; c) فَعَالٌ = عَنَاقٌ → أَعْنُقٌ; d) فَعَالٌ = عَقَابٌ → أَعْقَابٌ.

Bəzi müəlliflərin fikrincə eyni tiptən olan kişi cinsli isimlərin cəmlənməsi istisna təşkil edir: أَجْنُنٌ → جَنِينٌ, أَعْرَبٌ → عَرَابٌ, أَشْهَبٌ → شَهَابٌ (el-Hadîsî, 1966, s. 301).

33) أفعال. Bu cəm forması çox məhsuldar şəkildə işlədilməklə, müxtəlif formalı tək hal sözlərini əhatə edir: a) فَعَلٌ = جَمَلٌ → أَجْمَالٌ, بَطَلٌ → أَبْطَالٌ. Bu forma ilə birinci kök hərfi həmzə olan sözlər də cəmlənir və bu zaman iki həmzə birləşərək “məddə”yə çevrilir: أَمَلٌ → أَمَالٌ / أُمَالٌ /, أَدَبٌ → آدَابٌ. Sonuncu kök hərfinin zəif “ى” samiti olan sözlərdə “yə” cəm formasında həmzəyə çevrilir: رَحَى → رَحَاءٌ / أَرْحَاوُ /, قَفَا → أَقْفَاءٌ; Tərkibində “ى” və “و” olan sözlər bu forma üzrə cəmlənilər: قَاعٌ → أَقْوَاعٌ, حَالٌ → أَحْوَالٌ. Birinci kök hərfi zəif olan sözlərdə eyni forma ilə cəmlənilər: وَثْنٌ → أَوْثَانٌ; Əslində tərkibində zəif sait olan sonunda (ة) tə-mərbutə olmayan iki kök samitli أَبٌ, أَحٌ tipli sözlər bu qaydaya tabe olaraq cəmdə آباءٌ və آخاءٌ olur.

b) فَعَلٌ = فَرَدٌ → أَفْرَادٌ, شَخْصٌ → أَشْخَاصٌ. Bu forma üzrə tərkibində zəif hərflər olan فَعْلٌ tipli sözlər cəmlənilər:

I – kök hərfi zəif olan sözlər: أَيَّامٌ → يَوْمٌ, أَوْقَاتٌ → وَفْتٌ. (Əslində bu forma أَيَّوَامٌ olmalı idi və fonetik qaydalara uyğun olaraq أَيَّامٌ formasını almışdır. Çünki, tələffüzün də çətinliyi nəzərə alınmaqla “ى” nin sükunu atılır və “و” “ى” assimilyasiya olaraq təşdidli “ى”-yə çevrilir).

II- kök hərfi zəif “vav” və ya “yə” olan sözlər: أَلْوَانٌ → لَوْنٌ, أَسْيَافٌ → سَيْفٌ, أَخْيَاطٌ → خَيْطٌ. Buraya II- kök hərfi həmzə olan sözlər də aiddir: رَأْدٌ → أَرَادٌ (Eyni qayda II- kök hərfi zəif, III- həmzə olan sözlərə də aiddir: أَشْيَاءٌ → شَيْءٌ). Eyni formalı müdaaf tərkibli sözlər də bu növ cəmlənir: جَدٌّ → أَجْدَادٌ;

a) أَرْطَابٌ → رُطْبٌ, أَرْبَاعٌ → رُبْعٌ = فَعْلٌ;

b) أَعْنَاقٌ → عُنُقٌ / عُنُقٌ / أَطْنَابٌ → طُنْبٌ = فَعْلٌ;

c) أَفْقَالٌ → فُقُلٌ, أَجْنَادٌ → جُنْدٌ = فَعْلٌ;

أفعال forması ilə فَعْلٌ vəznli, tərkibində zəif və ya müdaaf hərflər olan sözlər cəmlənir: رُوحٌ → أَعْضَاءٌ → عَضْوٌ, أَمْدَاءٌ → مُدْيٌ, أَعْشَاشٌ → عَشٌّ, أَمْرَارٌ → مَرٌّ, أَرْوَاحٌ

c) أَفْيَالٌ → فَيْلٌ, أَنْحَاءٌ → نَحْيٌ, أَبَالٌ → إِبِلٌ, أَبْنَاءٌ → إِبْنٌ olan sözlər:

d) أَكْبَادٌ → كَبِدٌ, أَنْمَارٌ → نَمِرٌ = فَعْلٌ;

e) أَعْنَابٌ → عِنَبٌ = فَعْلٌ;

f) فِعْلٌ = bu forma ilə yalnız (إِبِلٌ) → أَبَالٌ sözünün cəmi mövcuddur;

g) أَعْجَازٌ → عَجْرٌ = فَعْلٌ;

h) أَيَّتَامٌ → يَتِيمٌ, أَنْصَابٌ → نَصِيبٌ = فَعِيلٌ;

i) أَعْدَاءٌ → عَدُوٌّ / عَدُوٌّ / فَعُولٌ → / أَشْهَادٌ / شَاهِدٌ = فَاعِلٌ;

j) أَفْيَالٌ → فَيْلٌ, أَمْوَاتٌ → مَيِّتٌ = فَعِيلٌ (Aldhahabi, 1330, s. 67).

34) أفعلة. Bu forma üzrə kişi cinsli, ikinci kök hərfinin uzun saiti olan sözlər cəmlənilər:

a) جَلَالٌ, أَمَمَةٌ → إِمَامٌ; أَسْلِحَةٌ → سِلَاحٌ, أَحْمِرَةٌ → حِمَارٌ = فَعَالٌ → أَجْوَنَةٌ → جَوَانٌ, أَرْشِيَّةٌ → رِشَاءٌ / أَرْنِيَّةٌ / أَرْنِيَّةٌ → إِنَاءٌ; Tərkibində zəif hərf olan sözlər:



Təkdə müxtəlif digər formalarda olan sözlər də bu vəznə cəmlənirlər:

a) Üç köklü, tə-mərbutə ilə bitən və sonuncu kök hərfi zəif olan sözlər:  $\text{مُؤَامِي} \rightarrow \text{مُؤَامَةٌ}$ ,  $\text{السَّعَالِي} \rightarrow \text{السَّعَالَةُ}$ ;

b)  $\text{الأَرَاضِي} / \text{أَرَاضٍ} \rightarrow \text{أَرْضٌ}$ ,  $\text{الْأَلْيَالِي} / \text{لَيَالٍ} \rightarrow \text{لَيْلٌ} = \text{فَعْلٌ}$ ;

Bu forma üzrə cəmlənən sözlər adlıq və yiyəlik hallarda  $\text{لَيَالٍ}$ , təsirlik halda isə  $\text{لَيْلِي}$  olur.

38)  $\text{فَعَائِلٌ}$  Bu vəznə qadın cinsli, ikinci kök hərfindən sonra uzun a, i, u gələn sözlər cəmlənirlər:

a)  $\text{قَبَائِلٌ} \rightarrow \text{قَبِيلَةٌ}$ ,  $\text{صَحَائِفٌ} \rightarrow \text{صَحِيفَةٌ} = \text{فَعِيلَةٌ}$ ;

b)  $\text{رَسَائِلٌ} \rightarrow \text{رِسَالَةٌ}$ ,  $\text{جَنَائِزٌ} \rightarrow \text{جِنَازَةٌ} = \text{فِعَالَةٌ}$ ;

c)  $\text{دَجَائِجٌ} \rightarrow \text{دَجَاجَةٌ}$ ,  $\text{حَمَائِمٌ} \rightarrow \text{حَمَامَةٌ} = \text{فِعَالَةٌ}$ ;

d)  $\text{دَوَائِبٌ} \rightarrow \text{دُؤَابَةٌ}$ ,  $\text{دُبَائِبٌ} \rightarrow \text{دُبَابَةٌ} = \text{فُعَالَةٌ}$ ;

e)  $\text{حَلَائِبٌ} \rightarrow \text{حَلُوبَةٌ}$ ,  $\text{حَمَائِلٌ} \rightarrow \text{حَمُولَةٌ} = \text{فُعُولَةٌ}$ ;

f)  $\text{فَلَائِصٌ} \rightarrow \text{فَلُوصٌ}$ ,  $\text{عَجَبِزٌ} \rightarrow \text{عَجُوزٌ} = \text{فَعُولٌ}$ ;

g)  $\text{شَمَائِلٌ} \rightarrow \text{شِمَالٌ} = \text{فِعَالٌ}$ ;

h)  $\text{شَمَائِلٌ} \rightarrow \text{شِمَالٌ} = \text{فِعَالٌ}$ ;

i)  $\text{عَقَائِبٌ} \rightarrow \text{عُقَابٌ} = \text{فُعَالٌ}$ ;

j)  $\text{ضَمَائِرٌ} \rightarrow \text{ضَمِيرٌ} = \text{فَعِيلٌ}$  (Al-Ghalayini, 1913, s. 65).

Burada bir sıra istisnalar da mövcuddur, belə ki,  $\text{حَرَّةٌ}$ ,  $\text{ضَرَّةٌ}$ ,  $\text{ظَنَّةٌ}$  sözlərindən cəm  $\text{حَرَائِرٌ}$  və  $\text{ظَنَائِنٌ}$  kimi düzəlir. Bundan əlavə bir qrup kişi cinsli sözlər də  $\text{فَعَائِلٌ}$  vəznə üzrə cəmlənirlər:  $\text{جَزَائِرٌ} \rightarrow \text{جُزُورٌ}$ ,  $\text{وَصَائِدٌ} \rightarrow \text{وَصِيدٌ}$ ,  $\text{صَحَائِحٌ} \rightarrow \text{صَحِيحٌ}$ .

39)  $\text{فَاعِلٌ}$  Bu cəm forması ilə tək halda olan aşağıdakı vəznərdəki sözlər cəmlənirlər: a)  $\text{فَاعِلٌ} = \text{فَاعِلَانِي} / \text{عَوَانٍ} \rightarrow \text{غَانِيَةٌ}$ ,  $\text{أَلْجَوَارِي} / \text{جَوَارٍ} \rightarrow \text{جَارِيَةٌ} = \text{فَاعِلَةٌ}$ ; b)  $\text{سَوَاحِلٌ} \rightarrow \text{سَاحِلٌ}$ ,  $\text{خَوَاتِمٌ} \rightarrow \text{خَاتِمٌ} = \text{فَاعِلٌ}$ ;

Bu cəm formasının adlıq və yiyəlik halları eyni olub “ى” (yə)-nin düşməsi ilə seçilir, təsirlik halda isə “ى” bərpa olunur:  $\text{جَوَارٍ}$  (adlıq hal),  $\text{جَوَارٍ}$  (yiyəlik hal),  $\text{جَوَارِي}$  (təsirlik hal). Qadın cinsində təkdə tə-mərbutəsi olmayan sözlər:

a)  $\text{حَوَاجِرٌ} \rightarrow \text{حَاجِرٌ}$ ,  $\text{حَوَاصِرٌ} \rightarrow \text{حَاصِرٌ}$ ;

b)  $\text{نَوَاقِفٌ} \rightarrow \text{نَافِقَاءٌ} = \text{فِعَالَةٌ}$ ;

c)  $\text{تَوَائِبٌ} \rightarrow \text{تَائِبٌ} = \text{فَاعِلٌ}$ ;

d)  $\text{كَوَائِرٌ} \rightarrow \text{كَوَائِرٌ}$ ,  $\text{جَوَاهِرٌ} \rightarrow \text{جَوْهَرٌ} = \text{فَوْعَلٌ}$ ;

e)  $\text{فَعُولٌ} = \text{عَوَادِقٌ} \rightarrow \text{عَوْدَقَةٌ}$  vəzninin (ə) tə-mərbutə qəbul etmiş formasında olan sözlər:  $\text{كَوَائِلٌ} \rightarrow \text{كَوَائِلٌ}$  və ya  $\text{كَأَلِلٌ}$  (el-Hadîsî, 1966, s. 303).

40)  $\text{فُعَالٌ}$  Çox nadir hallarda işlədilən formalardır: a)  $\text{فُعَالٌ} = \text{أَسَارِي} \rightarrow \text{أَسِيرٌ}$ ,  $\text{فُعَالٌ} = \text{فُعَالِي} \rightarrow \text{فُعَالِي}$ ; b)  $\text{فُعَالٌ} = \text{مُؤَامِي} \rightarrow \text{مُؤَامِي}$  (Al-Ghalayini, 1913, s. 65).

41) فَعَالِيٌّ. Bu forma ilə üç kök hərfi olan sonu təşdidli “yə” ilə bitən düzəltmə sözlər cəmlənirlər: كَرَّاسِيٌّ → كُرَّسِيٌّ, فُمَارِيٌّ → فُمَارِيٌّ, أَمَانِيٌّ → أَمَانِيٌّ.

Əlif məmduədə (uzun əlif) ilə bitən isimlər: حُرَبَاءُ → حَرَابِيٌّ, عُلَبَاءُ → عَلَابِيٌّ. Burada aşağıdakı sözlər istisna təşkil edirlər: ظَرَبَانُ, أَنَابِيٌّ → ظَرَابِيٌّ (Al-Ghalayini, 1913, s. 65).

## 6. Cəmin Dörd Hərflə, İkinci Hecası Uzun Saitli Olan Formaları

Tərkibində dörd samit səs olan sözlər bir-birinə yaxın olan bir neçə modellərlə cəmlənirlər:

42) فَعَالِلٌ. Bu forma ilə “ى” ilə bitməyən, axırdan əvvəlki kök hərfindən sonra uzun saiti olmayan dörd hərfdən ibarət sözlər cəmlənirlər. Bu qəbil sözlər sadə və düzəltmə ola bilər:

a) جَفَّاجِنٌ = فَعَالِلٌ → جَفَّاجِنٌ; b) حَنْجَرٌ = فَعَالِلٌ → حَنْجَرٌ; c) ضَفَّاضِعٌ → ضَفَّاضِعٌ, حَنْجَارٌ → حَنْجَارٌ; d) دَرَاهِمٌ → دَرَاهِمٌ, صَفَّادِعٌ → صَفَّادِعٌ; e) فَعَالِلٌ / فَعَالِلٌ / فَعَالِلٌ → فَعَالِلٌ; f) جُمُجْمَةٌ = فَعَالِلَةٌ → جُمُجْمَةٌ; h) زَرَدَمَةٌ = فَعَالِلَةٌ → زَرَدَمَةٌ (el-Hadîsî, 1966, s. 303-310). Eyni formalardan olan və sonunda tə-mərbutə olan sözlər də فَعَالِلٌ vəznə üzrə cəmlənirlər:

Düzəltmə dörd hərflə sözlərdən cəm düzəldilərkən artıq samit düşür: مُحْرَنْجَمٌ → حَرَجَمٌ, سَلَّاحِفٌ → سَلَّاحِفَةٌ, قَمَّاحِدٌ → قَمَّاحِدَةٌ, قَرَّاقِرٌ → قَرَّاقِرَى, عَقَّارِبٌ → عَقَّارِبَانُ.

Beş hərflə olan sözlərdən cəm düzəldilərkən sonuncu (beşinci) samit hərf düşür və bu qəbil sözlər dörd hərflə sözlər kimi cəm formaları qəbul edir: فَرَزْدَقٌ → فَرَزْدَقٌ, خَدْرَنْقٌ → خَدْرَنْقٌ, شَمْرَدَلٌ → شَمْرَدَلٌ, شَمَارِدٌ; Bəzi hallarda beş hərflə sözlərdə dördüncü samit hərf əlavə sayılır və ona görə də belə hallarda dördüncü samit hərf atılmalıdır ki, sözlərin cəmi قَرَانِقُ, قَرَانِقُ, شَمَارِلُ formalarında olsun (Jamal al-Din, 1337, s. 167).

Orta əsrlərin bəzi ərəb dilçi alimləri, xüsusən də Kufə qrammatika məktəbinin nümayəndələri beş hərflə sözlərdə dördüncüdən əlavə üçüncü samit hərfin də atılmasını mümkün hesab edirdilər və حَوَانِقُ - فَرَانِقُ kimi olmalarını təklif edirdilər (el-Hadîsî, 1966, s. 307). Lakin sübut olunmuşdur ki, beş hərflə sözlərdə əksər hallarda beşinci samit hərf düşür və həmin sözlər dörd hərflə olan sözlər kimi cəmlənirlər. عَلَنْدَى, سَرَنْدَى tipli sözlər isə cəmlənərkən ikili şəkildə ola bilərlər: سَرَانِدُ - عَلَانِدُ və سَرَانِدُ - عَلَانِدُ (Jamal al-Din, 1337, s. 168).

Ərəb dilində bəzi alınma sözlər də فَعَالِلٌ formasında cəmlənirlər: شَرَانِقٌ → شَرَانِقٌ (el-Hadîsî, 1966).

43) فَعَاوِلٌ. Bu vəznə üzrə tək halda aşağıda qeyd olunmuş formalardan olan sözlər cəmlənirlər:

a) قَسَاوِرٌ → قَسَاوِرٌ, جَدَاوِلٌ → جَدَاوِلٌ = فَعَاوِلٌ;

b) عَطَاوِدٌ → عَطَاوِدٌ = cəmlənərkən ikinci و (vav) hərfi düşür: عَطَاوِدٌ → عَطَاوِدٌ;





İkinci kök hərfindən sonra uzun saiti, zəif və ya bir sıra səs dəyişmələri nəticəsində əmələ gəlmiş samiti olan sözlərdən cəm forması düzəldikdə müxtəlif dəyişikliklər baş verir: مَعِيشَةٌ → مَعَايِشُ → مَصَائِفُ, مَصَائِفُ → مَفَاوِزُ belə ki, مَفَاوِزُ kökündən əmələ gəldiyi üçün cəm halında (و) “vav” bərpa olunur, مَعَارَةٌ → مَعَاوِرُ, bəzən (و) “vav” yerinə həmzə də işlədilir: مَعْأِيرُ → مَصَائِبُ → مَصَائِبُ.

Eyni qayda üzrə təkdə müxtəlif formalarda olan sözlərdən də cəm düzəlir: a) مُطْفَلٌ = مُفْعَلٌ → مُطْفَلٌ → مُشَدِّدٌ, مُطْفَلٌ → مُشَادِدٌ; b) مُنْفَعِلٌ = مُنْطَلِقٌ → مُنْطَلِقٌ; c) مُغْتَلِمٌ = مُغْتَلِمٌ → مُغَالِمٌ; d) مُؤَخَّرٌ = مُفْعَلٌ → مُؤَخَّرٌ; e) مُكَارِمٌ = مَفْعَلَةٌ → مَقَادِمٌ; f) مُسْتَفْعِلٌ = مُسْتَفْعِلٌ → مُسْتَفْعِلٌ.

Tərkibində ikinci kök hərfi ياء (yə) olan sözlərdən cəm düzələrkən ياء (واو) “vav”a çevrilir: مَوَاسِمٌ → مَوَاسِمٌ (el-Hadîsî, 1966, s. 312).

Bəzi müəlliflər مَفَاعِلٌ forması üzrə (م) “mim” hərfi ilə başlanmayan sözlərində cəmləndiyini bildirirlər: حُسْنٌ → مَحَاسِنٌ; خَطَرٌ → مَخَاطِرٌ; جَهْلٌ → مَجَاهِلٌ; سُمْ → مَسَامٌ; سَوْءٌ → مَسَاوِيٌّ; مَسَاوِيٌّ → مَسَاوِيٌّ. Lakin, bu qaydanın bütün misallara şamil edilməsi düzgün olmazdı, belə ki, مَجَاهِلٌ və مَسَاوِيٌّ sözləri heç də جَهْلٌ və سَوْءٌ formalarının cəmi deyil, مَجْهَلٌ və مَسَاءَةٌ sözlərinin cəmidir.

## 9. İkinci Hərfdən Sonra Uzun (A) və Sonuncu Hərfdən Öncə Uzun (İ) Olan Cəm Formaları

55) أَفَاعِلٌ. Bu forma üzrə aşağıdakı vəznərdə olan sözlər cəmlənilir: اِفْعَالٌ, اِفْعُولٌ, اِفْعَالٌ, اِفْعَالَةٌ bu formaları “u”-“i” ön şəkilçiləri ilə başlanır və son samitdən əvvəl uzun saitli olurlar: أَصَابِيرُ → اِضْبَارَةٌ, أَكَالِيلٌ → اِكْلِيلٌ, أَنَاشِيدٌ → اِنْشُودَةٌ, أَجَادِيدٌ → اِجْدُودٌ, أَبَاهِيمٌ → اِبْهَامٌ.

56) تَفَاعِلٌ. Bu vəznə əsasən ت (tə) ön şəkilçisi ilə başlanan və sonuncu samitindən əvvəl uzun saiti olan sözlər, habelə, ikinci bab fellərinin məsdərləri cəmlənilir: تَفَاسِيمٌ → تَفَاسِيمٌ → تَنَابِيلٌ → تَنَابَلَةٌ və تَنَبُولٌ → تَنَابَلٌ; تَسَابِيحٌ → تَسَابِيحٌ.

57) يَفَاعِلٌ. Bu forma üzrə ي (yə) ilə başlanan və son kök hərfindən əvvəl uzun sait olan sözlər cəmlənilir: يَنَابِيعٌ → يَنْبُوعٌ; يَرَابِيعٌ → يَرْبُوعٌ.

58) مَفَاعِلٌ. Bu vəznə cəmlənən qrupa (م) “mim” prefiksi ilə başlanan və sondan ikinci hərfdən əvvəl uzun sait olan sözlər daxildir: a) مَعَالِيطٌ = مَعْلُوطٌ → مَعَالِيطٌ; b) مَعْفُولٌ = مَكْسُورٌ → مَكْسِيرٌ, مَكْسِيرٌ → مَعَالِيطٌ; c) مَفْعَالٌ = مَهْدَارٌ → مَهْدَارٌ, مَهْدَارٌ → مَكْتَابٌ; d) مَفْعِيلٌ = مَنَسِيرٌ → مَنَسِيرٌ, مَنَسِيرٌ → مَحْضِيرٌ, مَحْضِيرٌ → مَحْضِيرٌ, مَحْضِيرٌ → مَحْضِيرٌ.

Bu forma ilə həm də üç köklü düzəltmə sözlər cəmlənir: مُنْطَلِقٌ → مَطَالِيْقٌ, مَقَدِّمٌ → مَقَادِيْمٌ, مَقَاطِيْرٌ → مُفْطِرٌ = مُفْعِلٌ; f) مَنَاقِيْرٌ → مُنْكَرٌ = مُفْعِلٌ; e) مَحَامِيْرٌ → مُحَمَّرٌ, مَعَالِيْمٌ → مُعْتَلِمٌ.

59) فَعَالِيْلٌ. Bu vəzn üzrə cəmlənən qrupa dörd hərfli, axırıncı samitdən əvvəl uzun sait olan sözlər daxildir:

- a) قَرَاتِيْسٌ → قُرْطَاسٌ = فُعْلَانٌ;
- b) قَنَادِيْلٌ → قَنَدِيْلٌ = فَعْلِيْلٌ;
- c) عَصَافِيْرٌ → عَصْفُوْرٌ = فُعْلُوْلٌ;
- d) كَرَاسِعٌ → كَرَسُوْعٌ = فُعْلَأٌ;
- e) غَرَابِيْلٌ → غِرْبَالٌ = فِعْلَالٌ;
- f) عَطَامِيصٌ → عَيْطُمُوْسٌ, عَضَامِيْزٌ → عَيْضُمُوْرٌ = فَيْعْلُوْلٌ;
- g) بِرَازِيْنٌ → بِرْدُوْنٌ = فِعْلُوْلٌ;
- h) مِجَانِيْقٌ → مُنْجِنِيْقٌ = فَنَعْلِيْلٌ;
- i) تَحَارِيْبٌ → تَحْرَبُوْتٌ, عَنَاقِيْبٌ → عَنُكَبُوْتٌ = فَعْلَلُوْتٌ;
- j) سَلَاحِفٌ → سُلْحَفَاةٌ = فَعْلَلَاةٌ.

Bu forma ilə beş hərfli sözlər də cəmlənə bilir: a) خَدَارِيْقٌ → خَدْرَتَقٌ, فَرَازِيْقٌ → فَرَزْدَقٌ = فَعْلَأٌ; b) خَرَادِيْنٌ; c) جَرَادِيْحٌ → جِرْدَحَلٌ = فِعْلَأٌ; d) قَدَاعِيْمٌ → قُدْعَمِيْلٌ = فُعْلِيْلٌ; e) خَرَاعِيْبٌ → خُرْعِيْبٌ, قَدَاعِيْلٌ.

Bəzi sözlər bu forma üzrə cəmlənərkən onlarda orta hərflərin təkrarlanması baş verir: دِيْنَارٌ → قَرَارِيْبٌ → قِرَاطٌ, دَوَاوِيْنٌ → دَوَانٌ, دَنَانِيْرٌ.

Bəzən üç hərfli, ئى - (iyyun) şəkilçisi ilə bitən sözlər də eyni forma ilə cəmlənilir: كُرْسِيٌّ → كَرَّاسِيٌّ / كَرَّاسِيِّيٌّ / (el-Hadîsî, 1966, s. 313).

60) فَوَاعِيْلٌ. Bu vəznə birinci kök hərfindən sonra uzun /a/ və son hərfindən öncə uzun /u/ olan üç hərfli sözlər cəmlənilir. Cəmlənərkən sözlərdəki uzun /a/ “vav”-la əvəz olunur: a) فَاعُوْلٌ = طُوْمَارٌ = فُوْعَالٌ; c) طَوَاحِيْنٌ → طَاحُوْنَةٌ = فَاعُوْلَةٌ; b) فَوَانِيْنٌ → قَانُوْنٌ; جَوَامِيْسٌ → جَامُوْسٌ; بَوَاسِيْرٌ → بَاسُوْرٌ → خَوَاتِيْمٌ → خَاتَامٌ = فَاعَالٌ; e) قَرَاوِيْحٌ → قِرْوَاْحٌ = فِعْوَالٌ; d) طَوَامِيْرٌ.

61) فَيَاعِيْلٌ. Bu forma üzrə cəmlənən söz kök hərfi /ياء/ “yə”- olan və sonuncu samitindən əvvəl uzun sait gələn sözlərdir: a) دِيْبَاجٌ → دِيْبَاجٌ = فَيِعَالٌ; b) دِيْجُوْرٌ → دِيْجُوْرٌ = فَيِعُوْلٌ.

62) فَعَاعِيْلٌ. Bu vəznə sonuncu kök hərfindən öncə uzun sait gələn düzəltmə sözlər cəmlənilir: a) دَرَارِيْحٌ → دَرُوْحٌ = فَعُوْلٌ; b) كَلَّابٌ = فُعَالٌ. Tərkibində ikidən artıq əlavə hərf olan üç hərfli sözlər: a) مُعْدُوْدِيْنٌ → مُعْدُوْعَالٌ = فَعَعُوْعَالٌ; b) مَرْمُوْبِيْسٌ → مَرْمُوْبِيْسٌ = فَعَعَعِيْلٌ.

63) فَعَانِيْلٌ. Bu forma ilə tərkibində iki və daha çox artırma samitlər olan üç kök hərfi olan sözlər cəmlənilir: قَلَانِيْسٌ → قَلْنَسُوْتَةٌ = فَعَنْلُوْتَةٌ.

64) فَعَائِيْلٌ. Bu vəznə فَعَائِيْلٌ tipli sözlər cəmlənilir: جَرَايِلٌ → جَرِيَالٌ (el-Hadîsî, 1966, s. 313).

“ة” tə-mərbutə ilə bitən beş hərfli cəm formaları

Bu forma ilə cəmlənən sözlərin yuxarıda qeyd olunmuş vəznələr üzrə də cəmlənmə hallarına rast gəlinir:

65) مَفَاعِلَةٌ.

66) تَفَاعِلَةٌ.

67) فَعَالِلَةٌ.

صَيَافِلَةٌ → صَيَافِلٌ → صَيَقِلٌ; أَبَالِسَةٌ → أَبَالِيسٌ → إبليسٌ; تَلَامِدَةٌ → تَلَامِيدٌ → تَلْمِيدٌ; مَلَانِكَةٌ → مَلَانِكٌ → مَلَكٌ.

فَعَالِلَةٌ vəznini üzrə əsasən qeyri ərəb mənşəli, adamları bildiren, son samitindən əvvəl uzun sait gələn sözlər cəmlənirlər: أُسْتَاذٌ → أُسَاتِيذَةٌ, فَيْلُسُوفٌ → فَيْلُسُوفَةٌ.

أُسَاتِيذٌ sözünün iki variantda cəm forması vardır: أُسَاتِيذَةٌ və أُسَاتِيذٌ.

أُسَاتِيذٌ formasındaki /ة/ tə mərbutə sanki أُسَاتِيذٌ vəznindəki /ي/ yə-ni əvəz edir. Dilçi alimlər alınma sözlərdəki /ت/ tə samitini alınma “tə” adlandırirlar (el-Hadîsî, 1966, s. 313). Yuxarıda göstərilmiş formalar üzrə sonuncu kök hərfindən əvvəl uzun sait səs olmayan sözlər də cəmlənirlər: فَيَاصِرَةٌ → فَيَاصِرٌ, أُسَافِقَةٌ → أُسَافِقٌ.

Bu qrupa (ي-) “iyyun” şəkilçisi ilə bitən qəbilə, milliyyət, habelə bu və ya digər yerə səhərə mənsubiyyət bildiren sözlər daxil edilir: بَعَادَةٌ → بَعْدَائِيٌّ; مَغَارِبَةٌ → مَغْرِبِيٌّ; بَرَامِكَةٌ → بَرَمَكِيٌّ.

Qeyd etmək lazımdır ki, (ي-) “iyyun” şəkilçisi ilə bitən sözlər ümumən: 1) ون (unə), ين (inə) düzgün cəm forması ilə cəmlənirlər: مِصْرِيٌّ → مِصْرِيُونَ, مَدْنِيٌّ → مَدْنِيُونَ; 2) Tək hal formasına /ة/ “tə mərbutə” artırmaqla cəm halına düşürlər: a) Dini cərəyanları, sülalələri və digər bu qəbildən olan nisbi isimlər: صُوفِيٌّ → صُوفِيَّةٌ, عُمَانِيٌّ → عُمَانِيَّةٌ; b) sənət, peşə bildiren sözlər: بَحْرِيٌّ → بَحْرِيَّةٌ, c) فَعَالٌ formalı peşə və sənət bildiren, qadın cinsi olmayan, yalnız kişi cinsli sözlər: قَوَاسٌ → قَوَاسَةٌ, حَمَالٌ → حَمَالَةٌ (Grande, 1950, s. 40; Grande, 1963, s. 288; Navrotskiy, 1867, s. 322).

ي- ilə bitən, mənşə etibarilə türk dillərinə məxsus olan sözlər də (ة) tə mərbutə qəbul etməklə cəmlənirlər: يُوزُبَاشِيَّةٌ → يُوزُبَاشِيٌّ, بَلَطَجِيَّةٌ → بَلَطَجِيٌّ, أُونَبَاشِيَّةٌ → أُونَبَاشِيٌّ (Zakhidi, 1977).

Düzdür, بَعْبَاشِيٌّ - بَكْبَاشِيٌّ - حَكِيمَبَاشِيٌّ tipli sözlərin cəm formasına rast gəlinməsə də, qaydaya uyğun olaraq onlar da eyni forma üzrə cəmlənməlidirlər: بَعْبَاشِيَّةٌ, بَكْبَاشِيَّةٌ, حَكِيمَبَاشِيَّةٌ. Bu qaydadan çıxış etsək يُونُسُفُفٌ أَفَنْدِيُونَ sözünü يُونُسُفُفٌ أَفَنْدِيَّةٌ və həm də يُونُسُفُفٌ أَفَنْدِيُونَ olmalıdır (Pənahi, 1960, s. 125).

Ümumən başqa dillərdən alınma sözlər müxtəlif formalarda cəmlənirlər: جُرْبَالٌ, بُنُوكٌ → بُنُوكٌ → جُرَانِيٌّ. Beş, altı, yeddi və daha artıq samit səsləri olan sözlər dörd hərflilərə uyğun cəmlənir və tərkiblərində olan artıq hərflər düşür.

## Nəticə

Sınıq cəm formalarının az və böyük miqdar cəm, habelə sonsuzluğu ifadə edən cəm formaları kimi rəngarəng növlərə bölünməsi barədə bir qrup ərəb dilçiləri də yazmışlar. Onlar,

nəinki sınıq cəmin quruluşunu müəyyən etmiş, onların formalarını da taparaq tək halda olan isimlərdən əmələ gələn cəm hal qruplarına bölmüş və bütün bunları üç qrupda cəmləşdirmişlər. Digər qrup sabiq Sovet və ərəb dilçiləri sınıq cəm formalarını üç və beş hərfli formalara bölmüş və ya da belə bir bölümün yalnız adlarını qeyd etmişlər. Ümumən, dilçilər bu müxtəlifliklər barədə fərqli fikirlər irəli sürürlər və bildirirlər ki, جمع القلة forması جمع الكثرة yerinə və əksinə işlədilər bilirlər. Sibəveyhi, İbn Malik və ibn Hacibdən başlayaraq müasir dilçilərədək bütün dil mütəxəssisləri جمع القلة - nin (az miqdarda cəmin) dörd forma üzrə düzəldiyini qeyd edirlər: أَفْعُلٌ (ʿəfʿulun), أَفْعَالٌ (ʿəfʿalun), أَفْعَلَةٌ (ʿəfʿilətun) və فَعْلَةٌ (fiʿlätun). Lakin, əl-Fərra bu formalara daha bir neçəsini əlavə etmiş: فُعُلٌ (fuʿalun), فِعَالٌ (fiʿalun), فِعْلَةٌ (fiʿalätun), Əbu Zeyd isə أَفْعَالٌ (ʿəfʿiləʿu) formasını da yuxarıdakılara artırmışdır. Tədqiqat işimizdə sınıq cəm formaları qeyd olunmuş üç bölgü üzrə deyil, müəyyən ardıcılıq əsasında sadədən mürəkkəbə doğru qruplaşdırılaraq izah olunmuşdur.

### Kaynaklar

- Aldhahabi, M. (1330). *Tayifat fi alsarf wa'asma' alearbi*. İstanbul.
- Aleanbari, S. (1957). *'Asrar aljazirat alearabiati*. Dimashqa.
- Al-Ghalayini, Ş. M. (1913). *Jami' Al-Durus*. Beyrut.
- Alsuyutiü, J. (1282). *Almuzhar fi aleulum allughawiat wa'anwaeuha*. Bulaq.
- Attaya, M. (1900). *Prakticheskoye rukovodstvo k izucheniyu ariyskogo yazyka*. Kazan'.
- Baranov, K. H. K. (1958). *Arabo-russkiy slovar'*. Moskva.
- Brockelmann, C. (1960). *Arabische Grammatik*. Leipzig.
- el-Hadîsî, H. (1966). *Ebû Hayyân en-Nahvî*. Mektebetü'n-Nahda.
- el-Hadîsî, H. (1965). *Ebniyetu's-sarf-i fi Kitab-i Sibeveyh*. (1. B). Mektebetü'n Nahda.
- Grande, B.M. (1963). *Urok arabskoy grammatiki v sravnitel'no-istoricheskom svete*. Izdatel'stvo vostochnoy literatury.
- Grande, B. M. (1963). *Kus arabskoy grammatiki v sootvetstvi s istoricheskimi pravilami*. Izd-vo vostochnoy literatury.
- Grande, B. M. (1950). *Grammaticheskiye tablitsy arabskogo literaturnogo yazyka*. Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta.
- Grande, B. M. (1963). *Krs arabskoy grammatiki i v sravnitel'nom istoricheskom otnoshenii razresheniya*. Izd-vo vostochnoy literatury.
- Humaydi, F. (1312). *Alnahw alearabia*, İstanbul.

Jamal al-Din, İbn A. (1337). *Sharh ealaa al'alfiati*. Misr.

Navrotskiy, M. (1867). *Grammaticheskiy opyt arabskogo yazyka, SPb*. Peterburg.

Pənahi, M. A. (1960). *Müasir Azərbaycan dilində ərəb səslərinin ifadəsi* [filologiya elimləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya]. [http://anl.az/dissertasiya/el/alf24/alf24\\_1.html](http://anl.az/dissertasiya/el/alf24/alf24_1.html)

Sebiveyh. (1317). *El-Kitab*. Mısır.

Zakhidi, A. (1977). *Slova Tyurkskogo proskhozheniya v sovremennom arabskom yazыke*. Baku.